

KOVÁCS SZABOLCS *

„Ezekről a dolgokról semmit nem tudok, és nem is akarok tudni”

Egymásra épülő kollektív traumák

Boros Anikó: *Pusztavám 1944 – Tanú(ság) – vallomás – emlékezet*. Pécs: Kronosz, 2022. 376 oldal

A háborús erőszakutató a történettudomány sajátos ága, melyet joggal tekinthetünk interdiszciplináris kutatási területnek. Ennek egyik sajátossága, hogy a kutató számára eltérő perspektívák adódnak abból, hogy kit állít az elemzés középpontjába. A klasszikus erőszakutató leginkább az elkövetőkre fókuszál, ennek egyik iskolapéldája Richard R. Browning *Átlagemberek* című munkája, melyben a szerző azt az utat próbálja felvázolni az elérhető források jellegéből is adódóan, melynek során egyszerű honpolgárokból (átlagemberekből) professzionális gyilkológépek válnak. Ennek során kérelhetetlenül be kell vonnia a pszichológiát is az elemzési körébe. Az erőszakutató egy másik lehetséges iránya az áldozatokra fókuszáló történetírás, mely jellegéből adódóan is a legnehezebb: az áldozatok – érthető módon – nem vagy nehezen szólaltathatók meg. Boros Anikó sajátos perspektívából közelítette meg kutatása tárgyát: az események száraz leírása helyett emlékezetelméleti szemszögből vizsgálta az 1944. októberi pusztavámi eseményeket.

A II. világháborús erőszak kutatása Magyarországon még gyerekcipőben jár. 1944 októberében több magyarországi településen is történtek olyan atrocitások, melyeknek áldozatai zsidó munkaszolgálatosok voltak.² Ezeknek elkövetői az esetek nagy részében német katonák voltak, bár a háború utáni bírósági eljárások igyekeztek a helybéli (elsősorban a német etnikumú) lakosság felelősségét is felderíteni és/vagy bizonyítani. A cservenkai tömeggyilkosság történetét alaposan és részletekbe menően tárta fel Csapody Tamás,³ a kiskunhalasi vérengzéssel eddig

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár munkatársa. E-mail: kovacsszabolcs92@gmail.com

¹ Boros, 2022. 213.

² Eddigi ismereteim szerint ilyen atrocitásokra került sor a bácskai Cservenkán, Debrecen mellett, Kiskunhalason és Pusztavámon.

³ Csapody Tamás: *A cservenkai tömeggyilkosság*. Budapest: Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, 2014.

Végső István foglalkozott.⁴ Ehhez a témakörhöz kapcsolódik e sorok szerzőjének könyve is,⁵ melynek eseménytörténete azonban eltérő viszonylatokban értelmezhető, ráadásul az akkori Magyarország határain kívül, egy Romániához tartozó nagyközségben és környékén, és az elkövetők, illetve az áldozatok sem illeszthetők be abba a sémába, amelyikbe a többi említett esemény szereplői.

Boros Anikó esztétikát, illetve német nyelvet és irodalmat hallgatott a Pécsi Tudományegyetemen és a berlini Humboldt Egyetemen. Ez utóbbin védte meg doktori disszertációját is 2017-ben. Jelenleg a Herder Intézet Kutatási Akadémiájának társtagja, 2018-ban Humboldt-díjjal tüntették ki.

Boros öt nagy egységre tagolja munkáját. A módszertani bevezetőben felvázolja a kutatás aktuális helyzetét, részletesen tárgyalja a forrásadottságokat, és megfogalmazza kérdéseit. Az ezt követő történeti bevezetésben a kontextust és a kereteket ismerjük meg. Röviden összefoglalja a magyarországi németek és a zsidóság új- és jelenkori történelmét, majd az 1944. október 15-i kiugrási kísérletről ír, és ennek lecsapódásáról Pusztavámon, mely kiemelt fontosságot játszik a későbbi tömeggyilkosságban. A III. fejezet a könyv talán legterjedelmesebb része, amelyben az öldökléshez kapcsolódó, és ami még fontosabb: a különböző fórumok előtt keletkezett tanúvallomásokot elemzi, míg a IV. fejezetben a vérrontás emlékezetéről értekeznek. Végül az összegzésben leírja legfontosabb megállapításait.

A könyv talán legfontosabb eleme a forrásokhoz való viszonyulás. Boros Anikó munkája során több ezer oldalnyi peranyagot nézett át, ezek a források képezik interpretációjának gerincét. Ebből kifolyólag munkájának egyik központi kérdése, hogy ezeket a dokumentumokat mennyire lehet alapul venni egy komoly tudományos kutatásnál. A történészek többsége hagyományosan fenntartásokkal kezeli ezeket a forrásokat, részben szubjektivitásukból, részben pedig abból a tényből kifolyólag, hogy egy jól meghatározható cél érdekében születtek, ezért tele vannak szándékos csúsztatásokkal. Azonban ezek nélkül nem lehetne vizsgálni a kérdést, a források egyébként is magukon viselik az adott helyzet lenyomatát. Közhelynek számít, hogy az ilyen jellegű iratokat nem mint objektív forrásokat kell vizsgálni, hanem mint konkrét szövegeket.⁶ Ennek megfelelően Boros Anikó nem annyira az eseménytörténet feltárására törekszik munkájában – sőt, kihangsúlyozza, hogy ez a források szubjektív voltából kifolyólag nem lehetséges –, az egyes tanúvallomásokot sokkal inkább filológiai szempontból vizsgálja, arra próbálva választ találni, hogy ki hogyan és miért épp úgy emlékezik az 1944 októberében történtekre. Ennek

⁴ Végső István: A 101/322 sz. munkaszolgálatos század lemészárlása Kiskunhalason. 2020. augusztus 31. URL: <https://www.academia.edu/video/1MRZQl> (letöltés ideje: 2023. szeptember 12.).

⁵ Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása. Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás alatt (1944)*. Budapest: Clio Intézet – Múlt és Jövő Kiadó, 2022.

⁶ Erre jó példa Takács Tibor némileg vitatott megítélésű könyve: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.

megfelelően az általa megfogalmazott alapkérdések is elsődlegesen a forrásokra vonatkoznak. Milyen források állnak rendelkezésünkre a pusztavámi tömeggyilkosságról? Milyen körülmények között és mikor keletkeztek ezek? Hogyan alakul a mézszárlásról rendelkezésünkre álló levéltári iratok transznacionális körforgása? Ezt követően tér rá a források feldolgozására, melynek során a legfontosabb kérdései: hogyan működik a tanúvallomás a pusztavámi mézszárlás esetében? Kit idéznek meg tanúként és kit nem? Ki dönt úgy, hogy intézményi kényszer nélkül is tanúvallomást tesz? Milyen szemantikai-narratív struktúrákra lehet rámutatni a különböző tanúcsoportoknál? Az emlékezet kapcsán pedig a legfontosabb kérdései: Mennyiben tematizálták/tematizálják a pusztavámi pusztítást a régi és új hazában? Milyen emlékezhelyei vannak a pusztavámi öldöklésnek? Hogyan befolyásolja a menekülés és az elűzetés az egyén és a közösség önreflexióját és külső megítélését? Ki határozza meg magát áldozatként és hogyan?

A kontextus nagyon fontos eleme, hogy a vérengzésre egy magyarországi németek által lakott dunántúli faluban került sor. Ez a háború lezárását követően válik igazán fontossá, amikor a helybéli németek jelentős részét kitelepítik, a tömeggyilkosságot vizsgáló népbírói eljárásokban a hatalmi szervek pedig a helybéli lakosok bűnrészességét igyekeznek bizonyítani, ezzel is alátámasztva a németek kollektív felelősségének téziséit. Ezért itt két kollektív traumával és két áldozati diskurzussal szembesülünk: az egyik a zsidó munkaszolgálatosok elleni bűncselekmény, a másik a kitelepített németek áldozati diskurzusa. Boros Anikó érzékletesen mutatja be, hogy a bajorországi Geretsriedbe kitelepülő pusztavámi németek hogyan teremtik meg saját közösségi folytonosságukat. Ennek a folytonosságteremtésnek fontos része a geretsriedi városi múzeum kiállítása, illetve a Heimatbuch, ahonnan azonban hiányzik bármilyen utalás a település határában lezajlott öldöklésre, kizárólag a jogtalan kitelepítés jelenik meg. Sőt, azt a Volksbund-vezetőt, akit a háború után a székesfehérvári népbíróóság elmarasztalt a mézszárlásban játszott szerepéért, ezek a források csak úgy mutatják be, mint a kitelepített pusztavámi németek életének újrászervezőjét. Itt ki kell térnünk arra is, hogy Boros Anikó – nagyon helyesen – nem veszi fel a bíró szerepét, nem szándékozik megállapítani az egyes szereplők felelősségét a vérontásban. Ugyanakkor az említett Volksbund-vezető esetében ezt a felelősséget ki kellett volna mondania, ugyanis az illető felelősségét tényként kezeli: „Megállapítható, hogy valamilyen szerepet játszott a tömeggyilkosságban.” (175.) Ehhez viszont fontos lett volna az ellene zajló bírói eljárást nem pusztán a vallomások, hanem maga az eljárás szemszögéből is bemutatni.

A szerző a magyarországi eljárások, de a Frankfurtban 1971-ben felvett vallomások kapcsán is részletesen elemzi egyrészt a bíróságok által érvényesített politikai koncepciókat, másrészt – amennyiben a tanúkihallgatások személyesebb tónusban folytak – a vádlottak és kihallgatók személyes motivációit is. A magyarországi tanúvallomások kapcsán meggyőzően bizonyítja, hogy a népügyészséget és a népbíróóságot nem annyira a tulajdonképpeni elkövető személyének felderítése

érdekelte (beérték annyival, hogy német SS-katonák), hanem a pusztavámi németek kollektív felelősségét próbálták bizonyítani. Ennek megfelelően kizárólag helyi Volksbund-vezetőket ítélték el, bár – mint arra maga Boros Anikó is óvatosan rámutat – nem kizárt, hogy nekik valóban volt némi felelősségük az eseményekben. Ugyanakkor az NSZK-ban és Izraelben felvett vallomások alapján lehetséges, hogy a valóságban egyes helyi lakosok, sőt, a faluban állomásozó magyar katonák közül is néhányan kifejezetten segítettek a zsidó munkaszolgálatosok megszöktetésében, ez azonban a század legénységének csupán egy töredéke volt. Ugyancsak beszédes, hogy a munkaszolgálatos század parancsnokát vád alá helyezték, de ügye nagyon hamar felmentéssel végződött: a szerző szerint ez is bizonyítja, hogy az ítélezési fórum milyen preconcepcióknak tett eleget az eljárások során (a németek kollektív bűnösségére helyezték a hangsúlyt). Az NSZK-ban lefolytatott eljárás már a valódi bűnösök felderítésével próbálkozott, de sikertelenül, így konkrét vádemelés nélkül zárult. A szerző részletesen elemzi azokat a tanúvallomásokat is, melyeket az 1950-es években vett fel Izraelben Theodor Lazar a Kneszet utasítására magyar származású holokauszt-túlélőktől, köztük a jolsvai munkaszolgálatos század több még élő tagjától. Ezek a tanúvallomások jobbra személyesebb hangvételű beszélgetések voltak. Boros Anikó rámutatott arra, hogy itt is megvoltak a kihallgató preconcepciói. Például kifejezetten meglepődött, sőt, némileg rosszalotta, amikor az egyik beszélgetőpartnere akaratlanul is hitet tett magyar identitása mellett, melyet az átélt élmények után is megtartott. Boros a tanúvallomásokat a főbb csoportok szerint vizsgálja, kitérve az egyes kategóriákban jelentkező általános jelenségekre. Ez a négy csoport: a túlélő zsidó munkaszolgálatosok, a helyben maradt pusztavámi lakosok, a Németországba kitelepültek, illetve a Pusztavámon állomásozó magyar katonák, akik jobbra tétlen megfigyelői voltak az eseménysornak (és igyekeztek bárminemű esetleges felelősségüket tagadni). Ötödik tanúcsoporthként nem jelenhettek meg a mézszárlásban tevékenyen szerepet vállaló német katonák, bár ez természetesen nem a szerző hibája.

A tömegyilkosság emlékezete kapcsán kitér a kollektív elfojtás jelenségére: sem helyben, sem Németországban nem tematizálják az öldöklést. Bár több évtizedig egy emléktábla figyelmeztetett az 1944 októberében történetekre, ennek ma már hült helye. E sorok szerzőjének véleménye szerint ez nem kizárólag Pusztavámon történt így, az emlékjeleket más helyeken is eltávolították. Míg a hivatalos emlékezetpolitika adott esetben napirenden tartja és tematizálja ezeket az eseményeket, a helyi közösség nem szívesen emlékszik vissza rájuk, helyi legendáriumok alakulnak ki a traumatikus eseménysor körül. Pusztavámon – bár a könyvben ez nincs kijelentve tételesen – a helyi emlékezetpolitikának nem volt érdeke a vérontás emlékének megőrzése és tematizálása. Ugyanakkor a Geretsriedbe települt németek esetében Boros Anikó egy másik elemet is valószínűsít a felejtés okaként. Az önazonosságukat újonnan megteremtő pusztavámi kitelepültek esetében a „makulátlan múlt” elengedhetetlenül fontos volt, ezzel pedig a mézszárlás nem

fért össze. A kitelepült pusztavámi Volksbund-vezető visszaemlékezéseiben a tömeggyilkosságot kizárólag mint a németekkel szembeni boszorkányüldözés eszközt említette. A szerző szerint „a reprezentáció hiánya egyúttal egy bűncselekményt is elfed, és tagadja annak legitimitását a közösség kollektív emlékezetében.” (304.)

Itt ki kell térnünk egy apróbb tévedésre. A szerző szerint: „A második világháború drasztikusan megváltoztatta a magyarországi németek sorsát. A sorköteles korban lévő férfiakat vagy a magyar hadseregbe vagy a német Wehrmachtba és más német harci egységekbe, mint például a Fegyveres-SS-be hívtak be.” (173.) Ezt a kérdést érdemes lett volna tisztázni, ugyanis egyáltalán nem volt véletlenszerű, hogy a pusztavámi német férfiak a magyar vagy német fegyveres erők kötelékében teljesítettek frontszolgálatot. Magyarországon először 1942-től lehetett jelentkezni az SS-be, ekkor még önkéntes alapon, és ezzel a jelentkezők elvesztették magyar állampolgárságukat. 1944-től viszont minden, a Volksbund által készített listákon németnek minősített magyar állampolgárságú hadköteles férfi számára kötelezővé vált az SS-be való besorozás.⁷

A szerző munkájában leszögezte, hogy nem törekszik a tömeggyilkosság eseménytörténeti jellegű összegzésére. Az összegzésben éppen az „egyetlen rekonstrukció” lehetetlenségét igyekszik bizonyítani. (306–317.) E sorok szerzője ugyanakkor – talán túlságosan pozitívista hozzáállásából kifolyólag – mégis kicsit behatóbban vizsgálta volna a vérengzés eseménytörténeti jellegét is. Amit bizonyosan tudhatunk az öldöklés kapcsán: 1944. október 15-én, Horthy Miklós rádiószózatának hatására a faluban állomásozó jolsvai zsidó munkaszolgálatos század nyíltan örömeinek adott hangot a háború várható befejezése miatt. Ez – legalábbis a székesfehérvári népbíróság által megállapított tényállás szerint – riadalmat szült a helyi németiség körében, melynek következtében egy helyi cipész, Volksbund-vezető jelentette a „lázadást” a Székesfehérváron állomásozó német katonai alakulatnak. A faluba érkező SS-, más források szerint Wehrmacht-alakulat október 16-án a század 216 tagját tömegsírba lőtte. Csak azok a munkaszolgálatosok menekültek meg, akik a századparancsnoksággal együtt a szomszédos Bakonysárákányban voltak elszállásolva. Bár a recenziens sem szeretne bírót játszani, az legalábbis gyanús, hogy a század tisztikara ennyire közönyösen tűrte a munkaszolgálatosok legyilkolását. Boros Anikó pusztán említés szintjén kitér egy olyan elemre, mely az ő vizsgálódása szempontjából valóban nem annyira fontos, de a pusztítást elkövető német katonák viselkedésére legalább részben magyarázatul szolgálhat. Mint megtudjuk, az alakulatot Romániából vonták vissza. Ez annak függvényében lehet fontos információ, hogy a katonák már átéltek egy „kiugrást”, annak kaotikus következményeivel együtt. Az 1944. augusztus 23-a után Romániában állomásozó német katonák csak hatalmas nehézségek árán, folyamatosan harcolva tudták

⁷ Erre vonatkozóan adatokat közölnek – Pusztavám vonatkozásában is! Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: BusinessWeek – Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001.

visszaverekedni magukat a még mindig szövetséges Magyarországra. Ez magyarázatot adhat arra, hogy miért csaptak le annyira kíméletlenül a készülő „zsidólázadásra”, bár természetesen ez hipotézis, és a legkevésbé sem menti fel a vérengzésben részt vevő katonákat.

Boros Anikó végkövetkeztetése némileg pesszimista, amikor felteszi a kérdést a mészárlás emlékezete kapcsán: „Mi marad?” Szerinte nem más, mint a „törédékes és kibékíthetetlen emlékezet”. (336.) A szerző szerint a megbékélés lehetősége a múlt megvitatása, illetve újratárgyalása. (341.) Boros Anikó könyve ennek a folyamatnak fontos állomása lehet, hiszen elemzésében – akarva, akaratlan – a tömeggyilkosság és a kitelepítés okozta kollektív trauma feldolgozásához is támpontokat nyújt.